

ZO HOUD JE MOED IN EEN
TIJD VAN VERDEELDHEID

Elif Shafak

Zo houd je moed
in een tijd
van verdeeldheid

Vertaald door
Manon Smits

Wereldbibliotheek

Eerste druk 2020

Vijfde druk 2025

Oorspronkelijke titel *How to Stay Sane in a Stage of Division*.

Profile Books Ltd., Londen

© 2020 Elif Shafak

© 2020 Nederlandse vertaling Manon Smits / Wereldbibliotheek

Alle rechten voorbehouden

Het citaat op pagina 10 is afkomstig uit: Rainer Maria Rilke,

De elegieën van Duino. Vertaald uit het Duits en van

aantekeningen voorzien door Atze van Wieren. IJzer,

Utrecht, 2006

Omslagontwerp Rouwhorst + Van Roon

Foto auteur © Zeynel Abidin

NUR 320/600

ISBN 9789046828151

www.wereldbibliotheek.nl

Wereldbibliotheek maakt deel uit van Park Uitgevers

Het was mijn eerste dag in Istanbul, een winderige avond in september, alweer lang geleden. Jong en vol ambitie om schrijfster te worden was ik naar de stad verhuisd zonder dat ik er iemand kende, gedreven door een instinct dat ik niet kon duiden maar ook niet kon negeren, en ik had een piepklein appartementje gehuurd in een van de meest chaotische, krioelende, kosmopolitische wijken, dicht bij het Taksimplein. Ik kon er de dobbelstenen horen die tikkend over het houten backgammonbord rolden in het theehuis aan de overkant van de smalle straat, en de kreten van zeemeeuwen die omlaagdoken om een broodje uit de hand van een nietsvermoedende voetganger te grissen. Maar nu was het laat op de avond, het theehuis was dicht en de meeuwen zaten te dommelen op de daken. Er zaten geen gordijnen of rolluiken voor mijn ramen, en in het bleke licht van een straatlantaarn zat ik op een kartonnen doos vol boeken en paperassen te luisteren naar de

geluiden van de stad die nooit sliep. Blijkbaar was ik even ingedut, want ik schrok wakker doordat ik geschreeuw hoorde.

Ik keek naar buiten en daar liep ze door de straat, woest hinkend terwijl ze een pump met afgebroken hak in haar hand had. De andere schoen hield ze koppig aan. Gekleed in een korte rok en een zijden blouse. Een lange transgender vrouw. Ik wist dat deze wijk een thuis was voor seksuele minderheden, aangezien het een relatief liberale buurt was, ook al werd hun leven en bestaansonderhoud voortdurend overschaduwd door sociale vooroordelen en systematische discriminatie. Omdat er geen andere banen beschikbaar waren, werkten veel mensen uit de plaatselijke transgendergemeenschap in de straatprostitutie, of in de cafés, clubs en taveernes die Istanbuls nachteconomie vormden. In buurten op een steenworp afstand die een snelle gentrificatie ondergingen, waren ze met grof geweld verdreven door de politie, maar in mijn straat, genaamd de ‘Ketelmakersstraat’, woonde nog wel een hechte, trotse gemeenschap.

Terwijl ze onder mijn raam door liep, hoorde ik haar in zichzelf praten, en ik ving enkele woorden op uit haar monoloog. Ze was door iemand – misschien een geliefde, misschien de hele stad – slecht en onrechtvaardig behandeld. Ze was verdrietig, maar ze was vooral ook kwaad.

Het begon te regenen, en de druppels vielen steeds sneller, drup drup drup.

Er tikte één hak op de kinderkopjes, tik tik tik.

Ik keek haar na tot ze aan het eind van de straat de hoek om ging. Ik had nog nooit een vrouw gezien die zo zichtbaar gebroken was en toch koppig doorging. Ik voelde me schuldig dat ik mijn raam niet had opengedaan om iets tegen haar te zeggen, te vragen of alles in orde was. En ik schaamde me omdat mijn eerste reactie was geweest om me terug te trekken in de veiligheid van mijn appartement, alsof ik bang was dat haar ellende misschien besmettelijk zou zijn. Ik bleef eraan denken, aan de overeenkomsten en de verschillen. Haar eenzaamheid, die vast niet anders was dan mijn eenzaamheid. Maar ook mijn schuchterheid tegenover haar

lef. Zij had genoeg van Istanbul, terwijl ik de stad nog moest gaan ontdekken. En belangrijker nog: zij was een sterke strijder, ik was slechts een toeschouwer.

Er zijn sindsdien vele jaren verstreken. Ik woon niet meer in Istanbul. Maar vandaag, nu ik in Londen aan mijn bureau zit te schrijven over onze gepolariseerde, geteisterde wereld, denk ik onwillekeurig terug aan dat moment, aan haar, en zit ik te peinzen over woede en eenzaamheid en gekwetstheid.

De pandemie. Terwijl het coronavirus de aardbol teisterde en honderdduizenden mensen doodde, miljoenen mensen werkloos maakte en het leven zoals we het kenden aan diggelen sloeg, doken er overal in de Londense parken tekstborden op. ‘Als dit allemaal voorbij is, hoe wil je dat de wereld er dan uit ziet?’ was de vraag die de borden stelden. Wat er precies werd bedoeld met *dit allemaal* werd niet expliciet benoemd; de voorbijganger moest zelf maar bedenken wat dat inhield – deze plotse-

linge verstoring van ons dagelijks leven, dit gevoel om vast te zitten in de golf van onzekerheid en de vrees voor wat er komen gaat, in deze enorme wereldwijde gezondheids crisis met op de lange duur economische, sociale en mogelijk politieke gevolgen, in die tunnel waar wij, als mensheid, doorheen moeten zonder dat we enig idee hebben hoe en waar die kan eindigen en of er in de nabije toekomst misschien weer een nieuwe uitbraak van een virusziekte kan komen.

Onder de vraag was bewust veel ruimte vrijgelaten op de borden, zodat mensen hun antwoorden eronder konden schrijven, en vele hadden dat ook gedaan. Van alle haastig neergekrabbelde opmerkingen was er met name één die me is bijgebleven. Iemand had met blokletters geschreven: IK WIL GEHOORD WORDEN.

Als dit allemaal voorbij is wil ik leven in een andere wereld waarin ik gehoord kan worden.

Het was een persoonlijke kreet. Maar het voelde in veel opzichten ook als een collectieve kreet.

‘Wie, als ik riep, zou mij dan horen uit de reien der engelen?’ vroeg de dichter en schrijver Rainer Maria Rilke in zijn *De elegieën van Duino*, geschreven en gepubliceerd aan het begin van de twintigste eeuw. Dat was een heel andere tijd. Nu, in de eenentwintigste eeuw, in een zwaar verdeelde en steeds meer verstrikte wereld die hunkert naar waardigheid en gelijkheid, en wordt overweldigd door de snelheid van de veranderingen en de versnelling van de technologie, hebben we allemaal het gevoel: ‘Wie, als ik riep, zou mij dan horen uit de reien der mensen?’

Mensen die veel te zeggen hebben, een bijzonder verhaal te vertellen hebben, doen dat vaak toch maar niet omdat ze bang zijn dat hun woorden aan dovemansoren gericht zullen zijn. Ze voelen zich buitengesloten van de politieke macht, en ook grotendeels van politieke en burgerlijke participatie. Al zouden ze hun protesten van de daken van Westminster schreeuwen – of van die van Brussel, Washington of New Delhi –, ze hebben er geen vertrouwen in dat het ook maar enige invloed zou hebben op het openbaar beleid. Niet alleen bestuur

en autoriteit, macht en rijkdom, maar ook data en kennis worden steeds meer geconcentreerd in handen van een kleine groep – en een toenemend aantal burgers voelt zich buitengesloten, niet zozeer vergeten maar überhaupt nooit opgemerkt. Hoe groter hun ontgoocheling, hoe groter ook hun wantrouwen in zelfs de meest basale instituten. Tegenwoordig zegt meer dan de helft van de mensen die in een democratie leven dat hun stem ‘nooit’ of ‘zelden’ wordt gehoord.* Als dat al de heersende sfeer is in de relatief democratische landen, kun je wel nagaan hoeveel hoger dat percentage zal zijn in autoritaire regimes, waar geen transparantie is, waar van bovenaf één narratief wordt opgelegd, en waar elke vorm van verzet de kop in wordt gedrukt. Bij elkaar opgeteld zijn dat een heleboel mensen zonder stem. En de grootste ironie is nog wel dat dit alles gebeurt in een tijd waarin wij als mensen – ongeacht ras, gender, religie, klasse of etniciteit – eigenlijk vrijer en empathischer en verbondener zouden moeten zijn dan ooit tevoren,

* Onderzoek uitgevoerd door Dalia Research, Alliance of Democracies en Rasmussen Global, 2018.

met veel meer mogelijkheden om ons te uiten dan onze grootouders ooit hadden kunnen dromen, dankzij al die digitale en mediaplatformen. Hoe is het dan mogelijk dat zo veel mensen nog steeds het gevoel hebben dat ze geen stem hebben, juist in een tijdperk waarin men ervan uitging dat de sociale media iedereen een gelijke stem zouden geven?

Geen stem hebben betekent dat we geen zeggenschap hebben over ons eigen leven. Het betekent ook dat we langzaam maar stelselmatig vervreemd raken van onze eigen reis, worsteling en innerlijke transformatie, en dat we zelfs onze meest subjectieve ervaringen als het ware door andermans ogen gaan zien, via een externe blik. ‘Er bestaat geen groter lijden dan een onverteld verhaal in je meedragen,’ schreef de dichter, schrijver en burgerrechtenactiviste Maya Angelou. In de huidige omstandigheden wordt een dergelijk lijden om allerlei verschillende redenen ervaren door veel mensen op de wereld, in het oosten en westen, het noorden en zuiden.

Verhalen brengen ons samen, onvertelde verhalen houden ons van elkaar gescheiden.

Wij bestaan uit verhalen – de verhalen die al gebeurd zijn, de verhalen die op dit moment nog plaatsvinden en de verhalen die puur in onze verbeelding vorm krijgen, door woorden, beelden, dromen en een eindeloze verwondering over de wereld om ons heen en hoe alles werkt. Onverbloemde waarheden, diepste gedachten, flarden herinnering, open wonden. Als we niet ons verhaal kunnen vertellen, als ons het zwijgen wordt opgelegd en we worden buitengesloten, dan worden we ontmenselijkt. Het raakt aan de kern van ons bestaan; het zorgt dat we gaan twijfelen aan ons verstand, aan de geldigheid van onze eigen versie van de gebeurtenissen. Het bezorgt ons een diepe existentiële angst.

Als we onze stem verliezen, gaat er iets in ons dood.

In het jaar dat ik in Turkije naar de basisschool ging, had ik moeite met leren schrijven. Dat kwam misschien deels door mijn introversie en het feit dat ik me niet gemakkelijk kon aanpassen aan de nieuwe omgeving. Maar het kwam toch voornamelijk doordat ik linkshandig was. Destijds werd linkshandigheid in sociaal en cultureel opzicht beschouwd als een probleem, dat echter wel kon worden opgelost met strikte aandacht en discipline. Mijn onderwijzeres was helaas een van degenen die deze mening aanhingen. Elke dag weer bleef ze erop hameren, met een teleurgestelde glimlach die erger was dan als ze me gewoon had uitgefoeterd, dat ik alsjeblieft niet meer mijn 'slechte hand' moest gebruiken en voortaan met mijn 'goede hand' moest schrijven. Er was nog een leerling die in hetzelfde schuitje leek te zitten als ik, en dat schiep een poosje een band tussen ons, maar op de een of andere manier wist hij de overstap al binnen een paar weken te maken. Ik kon dat niet. Ik voelde me eerder verlamd.

Intussen bleef de onderwijzeres me maar aanspooren om mijn gedrag te corrigeren, met elke stimu-

lans die ze kon bedenken. Ze stelde beloningen in het vooruitzicht, en toen dat niet hielp nam ze haar toevlucht tot patriottisme en burgerlijke verantwoordelijkheid, en vervolgens tot religie. Wist ik dan niet dat je wanneer je de Turkse vlag droeg, op elke nationale feestdag, je rechterhand boven je linkerhand moest houden? Wist ik dan niet dat God de Almachtige twee engelen op de schouders van elke mens had gezet, twee ijverige schrijvers die alleen maar bezig waren om alles wat je deed en dacht op te schrijven? De engel op je linkerschouder hield een lijst bij van al je zonden, inclusief je donkerste wensen, en de engel op je rechterschouder legde je deugden en eerbare daden vast. Was het niet duidelijk dat ik me aan de zijde van de verkeerde engel schaarde door mijn linkerhand te kiezen, dat ik de kant van de zonde koos?

Ik kon al vroeg lezen. Als enig kind, als eenzaam kind, was ik enorm nieuwsgierig naar boeken en de mysteries die daarin besloten lagen, en thuis had ik met een beetje hulp van mijn oma al snel de patronen van de taal opgepikt, de codes ervan

leren ontcijferen. Maar nu was het op school een pure kwelling geworden om een potlood vast te houden en woorden in een schrift te krabbelen. Volgens mij was ik, als mijn geheugen me niet in de steek laat, in een klas van zo'n vijfenveertig kinderen een van de laatsten, of zelfs de allerlaatste, die leerde schrijven en het roodfluwelen lintje verdiende dat de onderwijzeres op de borst van elke triomferende leerling speldde. En het zou best kunnen dat ik de vaardigheid uiteindelijk nooit zou hebben ontwikkeld als er niet één speciale letter was geweest in het Turkse alfabet.

Die letter werd de 'zachte g' genoemd – een 'g' met een krulletje erboven: ğ. De letter moest altijd worden voorafgegaan door een klinker, en hoewel hij soms de klank van die klinker verlengde, had hij zelf geen stem. Elke andere letter maakte een bepaald geluid, uitte zich luid en duidelijk, behalve deze. De zachte g zei niets. Hij klaagde niet, uitte geen mening en stelde geen eisen. Met zijn verwarrende stilte en ietwat verstrooide gedrag viel hij meteen enorm op tussen al die klaterende, klinkende letters. Dat moet een vreemdeling zijn, dacht ik. Een

buitenstaander. Een alfabetische verschoppeling. Geen enkel woord in mijn moedertaal begon met die letter, wat ik nogal oneerlijk vond. Als je hem midden in een woord tegenkwam, moest je doen alsof je hem niet had gezien. Gewoon doorlezen en die ene overslaan. Zo bleef de zachte g altijd stom, ongeacht de tekst of de context. Maar hoe meer aandacht ik besteedde aan die raadselachtige letter, hoe meer ik ervan overtuigd raakte dat hij me iets probeerde duidelijk te maken. Misschien zei hij dus toch iets, op zijn eigen manier, alleen was niemand geïnteresseerd in zijn boodschap. En op de een of andere manier legde mijn zevenjarige brein een link tussen die ongewenste letter en mijn ongewenste linkerhand. Voor allebei gold dat ze niet populair waren in de klas, zo voelde het. Misschien schiep dat een band tussen de twee.

Dus begon ik 's avonds te oefenen met het schrijven van de zachte g, eerst met mijn linkerhand, mijn zondige hand, alleen voor mezelf, en daarna met mijn respectabele rechterhand, voor op school de volgende dag. Ik bedacht zelfverzonnen woorden die tegen de grammaticaregels in begonnen

met de stomme letter. Daarvoor bracht ik kleine wijzigingen aan in de spelling van bestaande woorden – gorilla werd ğorilla, graffiti werd ğraffiti. Vervolgens schreef ik ze vol inspanning op, en ik dacht er wel aan om in de klas de originele spelling te gebruiken. Het werkte. De juf was blij, ik boekte eindelijk vooruitgang. Stukje bij beetje hielp die ene stomme letter van het Turkse alfabet me om vertrouwen te krijgen, en leidde hij me door de rest van het schrijfsysteem. Achteraf begrijp ik dat ik zelf moeite had om mijn plek te vinden op school, en dat ik dat gevoel van vervreemding projecteerde op een levenloze letter. Maar de ervaring voelde zo echt en levendig dat ik er een belangrijke levensles uit haalde: als je je alleen voelt, moet je niet naar binnen kijken maar naar buiten, en zoeken naar anderen die zich hetzelfde voelen, want er zijn altijd anderen, en als je een band kunt scheppen met hen en hun verhaal, zul je in staat zijn alles in een nieuw licht te zien.

Ook nu nog, als romanschrijfster, voel ik me niet alleen aangetrokken door verhalen, maar ook door stiltes. Mijn eerste ingeving als verhalenverteller is

me te verdiepen in de ‘periferie’ in plaats van in ‘het middelpunt’, en mijn aandacht te focussen op de gemarginaliseerde, achtergestelde, rechteloze en gecensureerde stemmen. En op taboes, zoals politieke, culturele en gendertaboes. Ergens heb ik een bepaalde drang om altijd, op elk moment in de tijd, te doorgronden waar de stomme letters verborgen zitten in een maatschappij.

‘Gehoord willen worden’ is de ene kant van de medaille, maar de andere kant is ‘bereid zijn om te luisteren’. Die twee zijn onlosmakelijk met elkaar verbonden. Als we ervan overtuigd zijn dat niemand – en vooral niet degenen op de machtige, bevoorrechte posities – werkelijk aandacht heeft voor onze protesten en eisen, zijn we zelf ook minder geneigd om naar anderen te luisteren, met name als het mensen zijn met een andere mening dan de onze. Dan stukt de communicatie over het culturele en ideologische spectrum, en blijft er uiteindelijk niets van over. En als de communicatie wordt verbroken, is dat ook schadelijk

voor het samenleven, de inclusiviteit en de sociale harmonie. Met andere woorden: als het gevoel inslijt dat je systematisch niet gehoord wordt, zal het langzaam maar zeker onze oren afsluiten, en vervolgens ook ons hart. Doordat we niet langer bereid zijn te luisteren naar anderen, zorgen we ervoor dat ook zij zich niet gehoord voelen. En zo gaat de cyclus maar door, en wordt het met elke draaiing erger.

Zodra we stoppen met luisteren naar afwijkende meningen, stoppen we ook met leren. We leren nu eenmaal niet veel van eenvormigheid en meer van hetzelfde. Meestal leren we juist van de verschillen.

Het merendeel van wat we door de jaren heen gaan inzien, verwerven we door interactie met afwijkende en vaak contrasterende ideeën, en doordat we kennismaken met informatie, kritiek en kennis die ons tot dan toe onbekend waren. Die verwerken we vervolgens in ons binnenste doordat we de zaadjes die zijn geplant door discussies, lezingen en observaties, opkweken tot inzichten.